

ӘОЖ 821.512.122.09+821.512.161.09

П. Берікболова

Сүлеймен Демирел атындағы университет, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: semey1992@mail.ru

Алып Ер Тонға жоқтауы туралы жазба дерек көздерінің маңыздылығы

Бұл мақалада Мақмұт Қашқаридың Диван Лұғат-ит Түрік атты шығармасында алғашқы сақ билеушісі Афрасиаб туралы берілген мағлұматтардың маңыздылығы айтылған. Бұл шығарма – тек қана сөздік емес, сонымен бірге өте маңызды дерек көздерінің бірі. Ежелгі дәуір әдебиеті жайлы көптеген қытай, парсы, араб деректерінің жанында бұл деректің түркі тілінде жазылғандығы да өте маңызды. Сақ билеушісі Афрасиабтың осы шығармада алғаш рет Алып Ер Тонға екендігі айтылады.

Түйін сөздер: сақ, сөздік, тона, Афрасиаб, билеуші.

P. Berikbolova

Value of written sources about crying across Aлып Er Tonga (Saksky governor Afrasiyab)

This article discusses the importance of the work of Makmut Kashgari “Divan Lugat at-Turk” which is the first manuscript about famous ruler of Saks’ under the name of Afrasiyab.

The article explores the importance of the work of Mahmud Kashgari “Divan Lugat at-Turk” which is one of the first references to the famous ruler of Saks’ Afrasiyab. Also this work is not only a dictionary but also an important source of ancient Turkic literature. Multiple sources of ancient Turkic literature in Chinese, in Fars, in Arabic languages. Sofa Lugati-at Turk is considered as one of the first source in ancient language. At first time inside the work it was written that Sak’s ruler Afrasiyab is Alp Er Tonga who is known as famous Turkish hero and ruler.

Keywords: Saks, a dictionary, Afrasiyab, the ruler.

П. Берікболова

Значение письменных источников о плаче по Алып Ер Тонга (Сакский правитель Афрасиаб)

Статья исследует важность произведения Махмуда Кашкари «Диван Лугат-ат Тюрк», которое является одним из первых литературных источников об известном правителе саков Афрасиаба. Это произведение является не только словарем, но и важным источником древнетюркской литературы. Имеются многочисленные источники древнетюркской литературы на китайском, персидском, арабском языках. «Диван Лугат-ат Тюрк» – первый источник на древнетюркском языке. В этом произведении впервые было отмечено, что сакским правителем Афрасиаб является «Алып Ер Тонга» – знаменитый тюркский герой и правитель.

Ключевые слова: саки, словарь, Афрасиаб, правитель.

Махмұт Қашқаридың Диван Лұғат ат- Түрік атты шығармасына тек қана сөздік немесе оқулық ретінде қарауға болмайды. Бұл теңдесі жоқ шығарма түрік халықтары үшін ХІ ғасыр және одан бұрынғы кезеңдердің тарихи және әдеби дерек көзі болып табылады. Тіпті, тарихта сақтар туралы жазылған алғашқы дерек көзі де осы Диван Лұғат ат-Түрік болып есептеледі. Тарих пен әдебиет бір-біріне толықтырып отырады.

Өйткені тарих әдебиетті тудырады. Ал әдебиет болса, тарихтың рухы іспеттес. Сол

себепті тарих арқылы халықтар өздерінің түп-тамырын тануға мүмкіндік алады. Ал әдебиет арқылы өзінің тарихи рухына көз жүгірте алады. Сондықтан да тарих пен әдебиетті бір-бірінен бөле жара қарастыруға болмайды [1,6].

Сақтардың екі дастаны бар, олар – Алып Ер Тонға және Шу дастандары. Шу дастаны туралы ғалымдар Диван Лұғат ат-Түрікте «түрікмен» және «қолаш» сөздерінің түсінігін беру кезінде айтылған әңгімелердің дастанның бір бөлігі болуы мүмкін деген пікірге тоқтайды. Бұл жерде

ұлы Ескендір немесе одан бұрын өмір сүрген Арияни (Агуани) корольінің шығысқа жасаған жорығында сақтармен олардың ханы Шудың оқиғасы айтылады [2,96].

Тарихтағы ең ескі түрік дастаны, түріктердің ең алғашқы мемлекеті сақтардың дәуірінен қалған Алып Ер Тоңға және Шу дастандары болып табылады. Шахнамада Афрасиаб атымен аталған Алып Ер Тоңға – орта Тяньшаньда құрылып, б.з.б. IV ғасырға дейін билік құрған Сақ мемлекетінің билеушісі. Бір халықтың басқа бір халықтың қаһарманына өз дастанында орын беруі үшін, ол қаһарманның шынымен-ақ ұлы болуы керек. Диван Лұғат-ат Түрікте осы дастанның кейбір шумақтары, Шахнама мен Құтты Білікте де осы дастан туралы мағлұматтар бар [2, 202-205].

Алып Ер Тоңға дастанына қатысты алғашқы мағлұматты Қашқарлы Махмұт берген. Диуану лұғат-ат-түрікте «қаз» деген кісі атауын түсіндіргенде мұның «Афрасиабтың қызы екендігін, Қаздың әкесі Алып Ер Тоңғаның Афрасиаб деген атпен танылғанын айтады». «Тоңға» сөзі туралы «Тоңа: жолбарыс тектес бір аң. Ол пілден күшті. Бұл сөздің түпкі мағынасы сол. Әйтсе де, бұл сөз түріктерде әуелгі мағынасы өзгерген күйде қолданылады. Бұл сөз көбінесе адамдарға лақап орнында айтылады. Мысалы: Тоңахан, Тоңа Тегін, тағы сондайлар секілді. Түріктердің ұлы ханы Афрасиабты Тоңа Алып ер деп атаған. Жолбарыс секілді күшті, қайратты, батыр адам дегендегісі» [3, 493], – дейді. Осылайша, Диван Лұғат-ат-Түрікте Афрасиаб деген атпен аталған Туран билеушісінің Алып Ер Тоңға екендігі айтылады. «Хан – түріктердің ең үлкен басқарушысы. Афрасиабтың балаларына да хан дейді. Афрасиабты хақан дейді. Оның бұл атпен аталуы хақында ұзақ хикая бар», – деп қосады [3,218].

Бұл дастан Исламиеттен бұрынғы VII ғасырда ирандықтармен соғысқан сақтардың патшасы Алып Ер Тоңғаның (исламиеттен бұрын 624) басынан өткендер туралы болуы мүмкін. Қашқарлы Махмұттың Диван Лұғат ат-түрік атты шығармасында Алып Ер Тоңғаға айтылған жоқтау бар. Парсы ақыны Фирдоусидің Шахнамасында Алып Ер Тоңға Афрасиаб деп аталады [4,98]. Асур деректерінде «Мадува», Геродотта «Мадиес» деп аталады [5,1-10]. Алып Ер Тоңға түрік тарихындағы алғашқы қаһарман.

Б.з.б. VII ғасырда болған Түрік-Иран соғысына аты жер жарған билеуші ирандықтарды бірнеше дүркін жеңіліске ұшыратып, соңында иран патшасы тарапынан өлтірілген. Оның өлімінен кейін Сақ мемлекеті бұрынғы күшінен айырыла бастаған. Осы қаһарман туралы айтылған дастан күнімізге дейін жетпеген. Тек қана Иран тарихында Афрасиаб деген атпен қалған. Түрік халқының жүрегінен орын тапқан билеушінің аты Диван Лұғат ат-түрікте жиі-жиі кездеседі [6,14].

Мысал үшін алып қарайтын болсақ, Қатұн: қатын, ханым. Афрасиабтың қыздарына лайықталған атау, есім [7,470]. Шарұқ: шарұқ. Түрік тайпасының атауы. Олар Баршұқ қаласын мекендейді. «Баршұқ» – Афрасиаб қалаларының бірі. Бұхты Нессердің ұлы Берзенді Афрасиаб осы қалаға қамаған [7,438-439]. Тегін: ... Бұл атты келе-келе Афрасиаб ұлдарына көшкеніне келсек... [7,474]. Баршұқ: Афрасиаб салдырған бір шахар. Ол Бухту Нассар ұлы Байзанды сонда қамаған [7,526]. Қаз: Афрасиабтың қызының аты. (Осы сөзді талдағанда Афрасиабтың Тоңа Алып Ер екендігін айтады.) [3,208-209]. Казсувы – Іле өзеніне құятын үлкен бір өзеннің аталуы. Олай аталуының себебі: Афрасиабтың қызы оның бойында қала салдырған [3,210]. Хан: түріктердің ең үлкен басқарушысы. Афрасиабтың балаларына да хан дейді. Афрасиабты хақан дейді. Оның бұл атпен аталуы хақында ұзақ хикая бар [3,218]. Тоңа: жолбарыс тектес бір аң. Ол пілден күшті. Бұл сөздің түпкі мағынасы сол. Әйтсе де, бұл сөз түріктерде әуелгі мағынасы өзгерген күйде қолданылады. Бұл сөз көбінесе адамдарға лақап орнында айтылады. Мысалы: Тоңахан, Тоңа Тегін, тағы сондайлар секілді. Түріктердің ұлы ханы Афрасиабты Тоңа Алп ер деп атаған. Жолбарыс секілді күшті, қайратты, батыр адам дегендегісі [3,493]. Иұңұ – Барман қалашығына ағатын үлкен дарияның атауы. Бұл қалашықты Афрасиабтың ұлы сол дарияның жағасына салған. Барман сол қалашықты салған адамның есімі еді. Қалашық соның атымен аталған.... [3,494]. Барған: Афрасиабтың ұлының есімі. [3,555]. Бұл деректердің барлығы Афрасиабтың тек дастан қаһарманы ғана емес тарихи тұлға екендігін көрсетеді.

Афрасиаб есімі иран тілінің үш кезеңінде бірінші мыңжылдықта эвеста тілі, екінші мыңжылдығында пәхлеви тілі, 10 ғасырдан басталатын үшінші кезеңінде парсы дәрі тілі түрлі фонетикалық ерекшелігімен жазылып жүрді.

Мәселен, «Авеста» кітабында Франграсиан (Frangrasyan), Пәһлеви жазбаларында Фрасиак, Фрасиаб деп жазылса, Әбілқасым Фирдауси (940-1030) «Шахнамесінде» Афрасиаб түрінде жазылғанын көреміз. Афрасиаб сөзінің лексикалық мағынасын ғалым Юсти: «Үрей тудыратын адам» деп берген. Ирандықтар Тұран патшасын ең мықты палуан әрі ұлы қолбасшы кейпінде тани отырып, оны Афрасиаб атымен атаған өздері болған [1,25-26].

Түрік халықтарының өмір сүріп, салтанат құрған ежелгі аумағын «Тұран» деп атап жазған да осы Авеста. Сол дәуірдегі Тұранды басқарып, иран еліне жорық жасаған, иранды жеңіп сонда билік еткен Тұран патшасы Афрасиаб есімімен де аталғанын кітаптан кездестіреміз. Мәселен, «Авестаның» мәтіндерінде Афрасиаб (2 рет), тұрандық Афрасиаб (1 рет), жауыз Афрасиаб (1 рет), тұрандық жауыз Афрасиаб (4 рет), аса қайратты Афрасиаб (5 рет) жазылған [1,25].

Алып Ер Тоңғаның өліміне айтылған жоқтау халық арасында ауыздан ауызға тарап Қашқарлы Махмұттың шығармасына мысал ретінде кірген. Алып Ер Тоңғаға ирандықтардың Афрасиаб дегендіктерін Құтты Біліктегі мына жолдардан да аңғарамыз.

Назар салсаң, бұл түріктің бектері,
Жаһанның әз бектері, асыл тектері.

Түрік бектері ішінде атын асырған,
Алып Тоңға Ер еді, құты тасыған.

Білімі – даңқы ұлы, көптің сарасы,
Білімді, ойлы әрі халық ағасф.

Зерек, дана көңілі сара, сері еді,
Жұтты жалған елге тұтқа ел еді!
Тәжіктер оны Афрасиаб деп атаған.
Елдерге ол көп ізгілік жасаған.

Қажет білсең білім, ақыл даналық,
Қолға алуға дүниені қаратып.

Тәжіктер де хатқа мұны түсірген,
Кітапта жоқ болса, кімдер мұны түсінген!?
[8,101-102].

Бұл жерде Баласағұн өте орынды пікір білдірген. Ол тәжіктердің оны Афрасиаб деп атағандығын және тәжіктердің мұны хатқа түсіргендігін өте орынды айтқан.

Біздің заманымызға дейін келіп жеткен тарихи деректер оның «ажун бегі», яғни әлем

императоры болғандығын көрсетеді. Алып Ер Тоңға б.з.б. VII ғасырда Түрік Иран соғысында талай жеңіске жетіп, атағы жер жарған, Сақтар оның арқасында тарихтағы алтын дәуірін кешкен. Иран патшасы Кейхұсрап оны айламен өлтіргеннен кейін Сақтар өздерінің ескі күштерін жоғалта бастаған. Соған қарамастан б.з.б. IV ғасырға дейін өздерінің биліктерін жалғастырғандығы туралы Қытай және Иран деректерінен көруге болады [9,33].

Қарап тұрсаңыз Баласағұнда ол үшін:
Назар салсаң, бұл түріктің бектері,
Жаһанның әз бектері, асыл тектері, –

дейді, яғни оның немесе түрік бектерінің жаһанның билеушісі екендігін көреміз. Әлемді билеу түсінігі барлық түрік билеушілеріне тән түсінік.

Қашқарлы Махмұт пен Жүсіп Баласағұн ең мықты қаһарман ретінде Алып Ер Тоңғаны жазғандарына қарағанда X-XI ғасырларда Алып Ер Тоңға дастаны кеңінен тараған және танымал болғандығын байқаймыз. Екеуінің де бір-бірінен хабарсыз Алып Ер Тоңғаны Иран дастанындағы Туран қаһарманы Афрасиаб деп атағандары кездейсоқтық емес. Ирандықтар Афрасиабтың інісі Барысхан тарапынан өлтірілген Иран ханзадасы Сияуш үшін ғасырлар бойы жылдың белгілі күндерінде қаза тұтса, түріктер Анадолы мен әзірбайжанда ирандықтар тарапынан өлтірілген Алып Ер Тоңғаға жоқтау айтқан [10, 506].

Алып Ер Тоңғаны жоқтау

Алып Ер Тоңға өлді ме?
Опасыз дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар....

Бектер атын болдырып,
Қайғы оларды солдырып,
Меңді жүзі сарғайып,
Запыран рең сүртілер.

Бөрідей жұрт ұлысып,
Айғаймен жаға жыртысып,
Өкірген үнін өшіртіп,
Жылаған көзден жас өрер.

Көңілім ішті жандырды,
Жазылған жара жаңғырды,
Кешкен күндер көзге ұрды,
Үн-түн демей ізделер.

Тағдыр кезін келтірді,
Ұры тұзағын ілдірді,
Бектердің бегін ап кетті,
Қашса қалай құтылар.

Тағдырдың күнін тербетер,
Ұры тұзағын ілдірді,
Бектердің бегін ап кетті,
Қашса қалай құтылар.

Тағдырдың күнін тербетер,
Пенденің күшін меңдетер,
Пәниді жұрттан тазартар,
Қашсаң тағы артылар.

Тербетер салты мұндай-ақ,
Бұдан да басқа сыр көп-ақ,
Заман атса кезеп-ақ,
Таулардың басы күйрелер.

Оғын атса дәл кезеп,
Кім тоқтатар көлбеу кеп,
Тауды атса көздеп кеп,
Шың шатқалы қарқырар.

Замана түгел күйреді,
Білімді, жақсы сиреді,
Жаман-жәутік түптеді,
Ізгі бектер шертілер.

Білімді батыр жүнжіді,
Замана аты жаншыды,
Ізгілер тәні жидіді,
Жерге тиіп сүртілер [11,9-10].

«Диван» – сөздік қана емес, ол сонымен бірге 11 ғасырдағы Орта Азия тайпалары жайлаған өлке халықтарының тарихы мен сол халықтардың әдебиеті туралы көптеген мәлімет берерлік маңызды дерек. Әсіресе мұнда халық ауыз әдебиетінің алатын орны өзгеше [12,30].

Махмұт Қашқаридың Диван Лұғат ат- Түрік атты шығармасы ғасырлар өтсе барлық түркі халықтары үшін маңызды дерек көзі, таусылмас қазына болып қала бермек.

Әдебиеттер

- 1 Жеменей И. Қос Өзен: Қанаттас түркі, парсы ақындары: Павлодар, «Brand Print» баспасы, 2010. – 6.
- 2 Казым Йетіш «Дастан» Ислам инцклопедиясы, 9-том, ТДВ баспасы, Анкара, 1986. – 96 бет
- 3 Қашқари М., Түрік сөздігі. Үшінші том. – Алматы: «Хант» баспасы. – 1997. – 493 бет
- 4 “Destan” Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, s. 98.
- 5 Umay Günay, Türk destanları, s1-10.
- 6 Nihat Sami Banarlı, Türk edebiyatının tarihi, s14.
- 7 Қашқари М., Түрік сөздігі. Бірінші том. – Алматы: «Хант» баспасы, 1997. – 470 бет.
- 8 Баласағұн Ж. Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2003. – 101-102 бет.
- 9 Togan Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul, 1946. 33 s.
- 10 Zeki Velidi Togan, “Türk Destanının Tasnifi”, Türkler, Cilt III, Ankara 2002. – S. 506.
- 11 Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. 5 томдық шығармалар жинағы. 2- том. – Алматы: Өнер, 2008. – 9-10 б.
- 12 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1967. – 30 б.

References

- 1 Zhemenei. I. Kos Ozen: Kanattas turki-parsi akindari: Pavlodar, «Brand Print» baspası, 2010. – 6 b.
- 2 Kazım Yetiş, «Dastan» İslam İmsiklopedyası, 9-tom, «TDB» baspası, Ankara, 1986,9 b.
- 3 Kashkari Mahmud, Turik Sozdığı, 3-tom, Almatı «Hant» baspası. – 1997, 493 b.
- 4 “Destan” Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, s. 98.
- 5 Umay Günay, Türk destanları, s1-10.
- 6 Nihat Sami Banarlı, Türk edebiyatının tarihi, s. 14.
- 7 Kashkari Mahmud, Turik Sozdığı, 1-tom, Almatı «Hant» baspası. – 1997, 470 b.
- 8 Balasagun Zh. Pavlodar: «EKO» GOF, 2003. – 101-102 b.
- 9 Togan Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul, 1946. 33 s.
- 10 Zeki Velidi Togan, “Türk Destanının Tasnifi”, Türkler, Cilt III, Ankara 2002. – S.506.
- 11 Kıraubaeva.A. Ezhelgi Adebiet. 5 tomдық shıgarmalar zhınağı. 2-tom. – Almatı: Oner, 2008. – 9-10 b.
- 12 Suınshalıey H. Kazak Adebıyetının kalıptasu kezenderi. – Almatı: Kazakstan baspası, 1967. – 30 b.